

A 200 éve született Dosztojevszkij patográfiája

Első nekifutásra mi sem látszik könnyebbnek, mint megírni Dosztojevszkij kórtörténetét, patográfiáját – jeleztem 2006-ban a „Dosztojevszkij bűnei és bűnhődései” című, az Új Szó Gondolat c. mellékletében megjelent tanulmányomban. Nos, az azóta eltelt években elolvasott újabb Dosztojevszkij-regények, Anna Dosztojevszkaja Emlékeim c. memoárjának megismerése megkönnyíti a patográfus dolgát. Köztudott, hogy epilepsziája ellenére gényuszi teljesítményre volt képes, és így méltán sorolja őt „A pszichiátria magyar kézikönyve” (Budapest, 2001, 799. o.) a világtörténelem nagy epileptikusai – Nagy Sándor, Julius Caesar, Szókratész, Dante, Newton, Alfred Nobel – közé. Ösztönzést adhat a patográfia újragondolásához az a tény, hogy Dosztojevszkij esete példázza talán a legjobban a nagy francia író, Stendhal véleményét: „A nagy emberek életrajzának egy részét orvosainknak kell szolgáltatniuk”. Mégis szorongva vágok bele orvostörténeti fejtegetéseimbe. Szemem előtt lebeg ugyanis a mindmáig egyik legjobb Dosztojevszkij biográfia szerzőjének, a „francia” Henry Troyatnak – aki oroszok és Lev Taraszovnak született – vallomása: Dosztojevszkij élete önmagában annyira gazdag „megrendítő szomorúságokban, csodálatos örömeiben”, hogy életrajzát nem „regényesíteni”, inkább tompítani kell.

Ugyanez vonatkozik életrajza orvosi változatára, a patográfiára is. Németh Attila elmeorvos főorvos írja „József Attila pszichiátriai betegsége” c. könyvében (2000, 75. old.), hogy a tragikus sorsú magyar gényusz pszichopatológiája a pszichiáterek „állatorvosi lovának” is tekinthető, azaz minden betegség (és betegség-konceptió) megtalálható benne. Valami hasonló tapasztalható írónk esetében is – nézzük tehát, hogy a legismertebb epilepszián kívül milyen egyéb, testi és lelki kórok lehettek hatással életművére.

Felmenői közt nem volt híres tollforgató. Atyja tanult ember, a moszkvai szegények kórházának orvosa. A kórház melletti szolgálati lakásban született meg második fiúként 1821. okt. 30-án (az új időszámítás szerint november 11-én) Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij. A zordon-zsugori atya hidegségét anyja megértése és szeretete ellensúlyozta. Az érzelmi fejlődés egyik legérzékenyebb korszakában, a serdülőkorban azonban e „védelem” megszűnt: 1837-ben az édesanyja hosszsan tartó „sorvadás” után a tüdővész áldozata lett. Az özvegy doktor – talán látva

tudománya tehetetlenségét – hátat fordít hivatásának, és Moszkva környéki birtokán bánatába és az italba temetkezik. Fjodort és bátyját Szentpétervárra küldi a hadmérnöki iskolába, további sorsukkal nem sokat törődik. Pedig egy 18 éves fiatalembernek, egy leendő katonatisztnek sok a kiadása – a várt pénz helyett azonban döbbenetes hír érkezik: a muzsikjaival erőszakoskodó doktort azok brutális módon meggyilkolják. A kiskorától érzékeny lelkületű Dosztojevszkij itt szembesül legelőször a „bűnnel” és a „bűnhődéssel”. Mivel viszonya apjával egyre jobban elhidegült, ezért most lelkiismerete lázong: büntársnak érzi magát. Talán e lelki felindulás volt az utolsó csepp a pohárban, amely kiprovokálta az első (epileptikus?) rohamot. Janovszkij, a szentpétervári évek alatt Dosztojevszkij barátja és orvosa, írja: „Fjodor Mihajlovics éppen a gyermekkorában szenvedte át azokat a sötét és kínos érzéseket, amelyek nem múlnak el az idővel, s amelyek az embert hajlamossá teszik az idegbetegségekre, tehát az epilepsziára, a hipochondriára, a bizalmatlanságra...” (Troyat, 31. o.). „Idegessége” azonban a laikusoknak is feltűnt. Egy előkelő szentpétervári szalon háziasszonya, Panajevné így emlékezik a náluk már ismert íróként – 1846-ban jelent meg első regénye, *A szegény emberek* – megfordult Dosztojevszkijre: „... rendkívül ideges és érzékeny fiatalember. Közepes termetű, sovány, halványszürke, bőre beteges árnyalatú. Szürke kis szemgolyói nyugtalanul bolyonganak egyik tárgyról a másikra, s fakó ajka aprókat rándul” (Troyat, 75. o.). „Gyenge és ideges szervezetem van” – mentegetőzik saját maga is egy 1848-ban kelt levelében (Troyat, 95. o.). Ekkor már nyílt titok epilepsziája is – Janovszkij doktor a kor panaceájával (csodaszerével) „kezeli” őt: eret vág rajta.

Ráadásul állandó pénzzavarban van: sem alhadnagyzi zsoldja, sem a család gyámja által küldött pénz nem elég... Mint Troyat írja, a pénzt „nem tudja megkeresni, nem tudja fölhasználni, nem tudja megőrizni” (95. o.). Ez utóbbiban közrejátszik egy újabb betegsége: a játékszenvedély. Ekkor még csak a biliárd, ill. a dominó viszi el a pénzt – később majd a rulett.

A magyar szabadságharc leverésére segítséget küldő I. Miklós cár saját országában is „szereti a rendet”. A belügyminisztérium III. ügyosztálya éber szemekkel figyeli egy Petrasevszkij nevű hivatalnok lakásán péntekenként összegyűlő értelmiségieket. Közéjük sodródik a hadmérnök és író Dosztojevszkij is, sőt éppen ő szolgáltat okot a titkosrendőrség akciójára: felolvassa ugyanis a híres kritikus Bjelinszkijnek a nem kevésbé híres íróhoz, Gogolhoz írt levelét. A levél kirohanásokkal teli az ortodox egyház és a cár ellen, követeli a jobbagyság megszüntetését – közülük egy is elég ok az összeesküvés vádjához. A csoportot 1849. április 22-én, pénteken letartóztatják. A vizsgálati fogság hosszú hónapjai megviselik az amúgy sem erős testalkatú Dosztojevszkijt. Augusztus 27-én írja bátyjának: „Csaknem egy hónapja, hogy ricinusolajon élek... Aranyereim miatt egyre jobban szenvedek, és mellemben fájdalmat érzek, amit azelőtt soha nem éreztem. Különösen éjszaka növekszik érzékenységem. Rövid idő óta véget nem érő lidércnyomásaim vannak: úgy tűnik föl, a padló meginog alattam, mintha hajókabinban volnék...”

Szeptember 14-én már a gyomra is kínozza és tudja, hogy szenvedése csak fokozódni fog: „Közelednek az ősz leggyötrelmesebb hónapjai, s velük növekszik a hipochondriám” (Troyat, 117. o.). 1849. december 22-én azonban úgy tűnik, hogy minden szenvedés gyorsan véget ér...

Hajnali hatkor egy gyakorlótér közepére hevenyészett emelvényhez vezetik az összeesküvőket, és a hadbíró olvasni kezdi a neveket: „...Dosztojevszkij... halálra ítéltetett...”. Egy pópa keresztet csókolat velük, majd a három első elítéltet cölöpökhöz kötik, fejükre csuklyát húznak. Felsorakozik a kivégző osztag, vállhoz emelik a puskát... Ekkor fehér kendőt lobogtató szárnysegéd jelenik meg: a cár őfelsége megkegyelmezett – halál helyett száműzetés. Így „súrolta a halált” a 28 éves Dosztojevszkij. S hogy mit érzett: „Nem emlékszem még egy ilyen boldog napra” – mondja majd feleségének húsz évvel később (Troyat, 126. o.).

A száműzetés helye a szibériai Omszk erődje, az Irts folyó partján. Itt „a holtak házában”, szürke fegyencruhába bújtatva, naponta „kényszermunkát” végezve, Dosztojevszkij „hipochondriája” enyhült, ám egyre gyakrabban jelentkeztek rohamai. A kortársak közül többen tudni vélték, hogy az író a helyőrség kegyetlen parancsnoka megbotoztatta, és ez a megaláztatás váltotta ki éjjel az epilepsziás rohamot. A megbotozás valószínűleg csak legenda, ám a rá okot szolgáltatható „esemény” önmagában elég lehetett a roham provokálására. Egy fegyencet felügyelői arra kényszerítettek, hogy a folyóba esett fejszóját keresse meg. Dosztojevszkij és egyik társa biztosították őt, tartva a derekára kötött kötelet. Az ekkor odaérkező ittas parancsnok ezt „feleslegesnek” találta, és Dosztojevszkijnek és társának botozást ígért a „munkakerülésért”.

Botozás nélkül is érte elég megterhelés Dosztojevszkij érzékeny lelkét – fegyencársai kerülték, nem szerették –, így egyetérthetünk biográfusával: „...a fegyházban érte el a szent betegség igazi kifejltségét” (Troyat, 147). Így látta ezt maga Dosztojevszkij is: „Idegeim annyira szét voltak roncsolva, hogy néhányszor epileptikus rohamot kaptam”. Az író nyilatkozatát kései „kollégája”, az eredeti foglalkozása – pszichiáter – révén szakvélemény kimondására hivatott orvosíró, Benedek István – az *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete* szerzője –, idézi *Dosztojevszkij lelkivilága* c. tanulmányában. Ugyancsak ő hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy Dosztojevszkij „szent betegsége” (epilepsziája) az író öregedésével párhuzamosan „pszichogén” irányba tolódott el. Magyarán: „jobbára akkor jött rá a roham, ha sokat vesztett a ruletton, vagy a hitelezői fenyegették” (Benedek: *Bolond világ*, 1969, 11. o.). Vagyis „bűneiért” epilepsziás rohammal „bűnhődött”...

Természetesen ezen utóbbi „bűnöket” csak a civilizált világba való visszatérése után követhette el Dosztojevszkij. „Bűnhődése”, azaz szent betegsége segítette a visszatérést. A négyéves omszki kényszermunka után ugyanis a száműzetés nem ért véget, sőt még távolabbra került szülőföldjétől. 1854-ben a ma kazah területen fekvő Szemipalatyinszkban közönséges gyalogosként besorozták őt a 7. szibériai zászlóaljba. Itt ismerkedett meg első feleségével, az akkoriban megözvegyült

Mariával, aki egy kisleányt hozott az új házasságba. A közben alhadnaggyá előléptetett és amnesztiát kapott Dosztojevszkij epilepsziája miatt nyugdíjazták, majd 1859-ben engedélyt kapott Szemipalatyinszk elhagyására. A cári ukáz szerint Tverben (1931–1990 között Kalinyin e Volga menti város neve) telepedhet csak le. Innen ír „leghívebb és leghálásabb” alattvalóként kérelemlevelet az 1855-ben elhunyt I. Miklós utódjának, II. Sándor cárnak: „Felség... engedje meg, hogy visszatérjek Szentpétervárra s ott orvosokhoz forduljak”. A reformokra elődjénél nyitottabb uralkodó – 1861-ben felszabadítja majd a jobbágyokat – 1859 végén „kegyelmesen hozzájárul” Dosztojevszkijék Szentpétervárra költözéséhez. Azzal a feltétellel, hogy a titkos rendőrség továbbra is tartsa szemmel az író...

Az egészségi állapotra való hivatkozás megalapozott: egyre gyakoribbak rohamai és sokat szenved aranyerétől is. Ami részben ismét „bűnhődés” is. Köztudott, hogy az epilepszia tipikusan „alvásfüggő” betegség: az alváshiányra az egészséges ember is „alkalmi” epilepsziás rohammal reagálhat. Dosztojevszkij viszont többnyire éjszaka ír s hajnalban fekszik csak le. Egy epileptikus számára a lehető legrosszabb életmód! Jön is menetrendszerűen a „bűnhődés”: hetenként egyszer-kétszer jön rá a roham, melyet kellemes „aura” előz meg. „E néhány pillanat alatt – meséli Dosztojevszkij egy barátjának -, olyan boldogság fog el, amelyet máskor, köznap állapotomban még csak megsejteni sem tudtam, amelyet mások egyáltalán nem érthetnek meg. Tökéletes összhangot érzek magamban és a világban s ez az érzés oly erős, oly édes, hogy e néhány percnyi élvezetért az ember szívesen odaadna 10 évet az életéből, de akár az egész életét is” (Troyat, 2003. o.). Ám a kellemes előérzet, az aura után Dosztojevszkij ordítva, habzó szájjal vágódik le a földre, végtagjai görcsösen rángatóznak, és esés közben gyakran meg is sérül. A roham után rosszkedvű, gyöngye a memóriája, az írás is nehezebbre esik.

Dosztojevszkij korában nem léteztek gyógyszerek az „eskór” ellen – ez volt az epilepszia korabeli magyar neve, utalva a roham alatti leesésre –, ezért az orvosok gyakran az univerzális gyógymódot, az utazást ajánlották tehetősebb betegeknek. Írónk tehát orvosi javallattal járta be unottan, álomjáró gyanánt 1862-ben Párizst, a svájci és észak-itáliai városokat, majd kevésbé unottan, két szenvedélytől: a szerelemtől – egy fiatal lány, Paula iránt – s a szerencsejátéktól „felébresztve” 1863 nyarán újra. „Szent betegségéből” nem gyógyult ki, sőt tetézte azt egy ifjúkori „bűne”: a játékszenvedély. Dosztojevszkij korában bizonyára elmaradt volna az idézőjel, hiszen akkoriban bűnnek, erkölcsi gyöngeségnek tekintették ezt a szenvedélyt is. Csak modern, a medikalizációra túlzottan hajlamos korunk ismeri el betegségnak a játékszenvedélyt. A már a bevezetőben említett magyar kézikönyv a viselkedészavarok fejezetben így vezeti fel a „kóros játékszenvedély” c. alfejezetet: „Dosztojevszkij *A játékos* c. alkotása a kóros játékszenvedélyről szóló irodalmi remekmű. Amit e betegség pszichopatológiájáról tudni lehet, az szerepel e könyvben, és ez nem véletlen, mert az író e betegségben szenvedett.” A wiesbadeni kaszinóban kapja őt el újra az a kór, amely a „holtak háza” előtti

időszakban a biliárdasztalhoz láncolta. Úgy érzi, most nincs veszélyben, ismeri a titkot: „Nincs más titka, minthogy az ember megőrizze az önuralmát, óvakodjék attól, hogy – bármiképp fordul is a játék – tüzet fogjon.” Ám e betegség lényege éppen a kockázat-megítélés zavara – e zavar miatt a játékos képtelen arra, hogy „tüzet ne fogjon”.

S Dosztojevszkijben éveken át magasan lobog e szenvedély lángja. Közben 1864-ben, eltemeti a tüdővészben elhunyt feleségét, megírja talán legismertebb művét, a *Bűn és bűnhődés*t, majd egy játékoshoz méltó hirtelen döntéssel 1867-ben feleségül veszi a nála 24 évvel fiatalabb gyorsírónőt, Annát, akinek 25 nap alatt tollba mondta *A játékos* c. regényét...

Ez a döntése jó döntésnek bizonyult: Anna nem a szenvedélyes, s ugyanakkor jéghideg Paula. Nem a múzsa, hanem az ápolónő szerepét tölti be, s egyetérthetünk Troyattal: Dosztojevszkijnek nagyobb szüksége volt ez utóbbira, mint a múzsára. Nemcsak mostohafia, hanem testvérei is ellenségesen fogadják a szó szoros értelmében fiatal asszonyt. A családi veszekedések vége pedig: a „pszichogén” indíttatású roham. Az orvosok tehetetlenek, és megint csak az utazást ajánlják. Anna elzalogosítja bútorait, és az így szerzett pénzen 1867 áprilisában elhagyják Szentpétervárt, hogy csak négy év múlva térjenek vissza. A kaszinók közelében Dosztojevszkij játékszenvedélye újra fellángol, s az okos és szerető Anna – nehogy ellenkezése rohamot provokáljon – zálogba teszi kabátját, majd a jegygyűrűjét is, csak férje játszhasson. Mert ha játszhat, akkor írni is van kedve: nagy szerelmi regényén, *A félkegyelműn* dolgozik... A főhős, Miskin herceg, aki szerint „a világot a szépség váltja meg”, ugyanúgy epileptikus, mint Dosztojevszkij. Az író az ő nagyrohamával – orvosi néven grand mal – mutatja be saját betegségét. „Epilepszia roham csapott le rá... Ismeretes, hogy az epilepsziás roham – nevezetesen a nagy roham – egy pillanat alatt jön. E pillanat alatt hirtelen rendkívül eltorzul a beteg arca, kivált a tekintete. Görcsös rángatózás hatalmasodik el a testén és minden arcvonásán. Semmihez sem hasonlítható, elképzeltetlen, szörnyű üvöltés szakad fel a melléből; ezzel az üvöltéssel szinte minden emberi jelleg eltűnik, és lehetetlen, vagy legalábbis nagyon nehéz a megfigyelőnek elképzelnie és feltételeznie, hogy maga ez az ember üvölt. Inkább azt képzeli, hogy valaki más kiáltoz, aki ennek az embernek a belsejében rejtőzik. Sokan legalábbis így magyarázták el benyomásukat, sok szemtanúban határozottan valami kibírhatatlan és némileg misztikus félelmet kelt a nagyrohamban szenvedő ember látása” (Dosztojevszkij: *A félkegyelmű*. Ford. Makai Imre, 1972, 238. o.). Az egyik szemtanú akár a feleség, Anna is lehetett, aki emlékiratában így örökítette meg férje rohamát: „Egyszerre csak mondat közben abbahagyta a beszédet, fölállt a díványról, s lassan felém dőlt. Döbbsen néztem elváltozott arcára. Aztán hirtelen szinte nem is emberi kiáltás, pontosabban ordítás szakadt ki belőle, s egyre lejjebb hatolt... életemben először láttam epilepsziás rohamot” – írja Anna Dosztojevszkaja *Emlékeim* c. könyvében (113. o.).

Epilepsziája élete végig megmaradt, nem úgy a játékszenvedély. Troyat szerint egy megrázó élmény – gyóntatópapot keresve a templom helyett egy zsinagógába téved: „azt hiszi, a Megváltó felé vette útját, s azokkal találkozik, akik megfeszítették” (Troyat, 318. o) – oltja ki benne a rulett iránti szenvedélyt. A „szent betegsége” azonban még tartogat meglepetést: 1878-ban alig hároméves fia, Aljosa heves „epileptikus görcsökbe” esik és pár órán belül meghal, anélkül, hogy visszanyerte volna eszméletét. Dosztojevszkij magát vádolja, hiszen – úgy véli – a fiú betegségét atyjától öröklí: senki sem ártatlan, mindannyian bűnösök vagyunk... Az önvád alighanem alaptalan: Aljosa inkább egy heveny agyhártyagyulladás áldozata lehetett, semmint az epilepsziáé. Maga az epilepszia –kivéve az ún. másodlagos, tehát pl. agydaganat okozta formáit – nem rövidíti meg az életet.

Maga Dosztojevszkij sem epilepsziában hunyt el. A korabeli leírások „tüdőtágulást” emlegetnek, valószínűbb azonban a tüdő-, ill. gégetuberkulózis, esetleg e két szerv valamelyikének rákos elfajulása. „Csontig fogyott, mellkasa horpadt, hangja suttogó” – írja róla 1880 telén egy szemtanú (Troyat, 400. o). 1881 januárjában először köp vért, majd a vérzés ismétlődik. Az író eszméletét veszti, és 1881. január 27-én a „bűnökkel és bűnhódésekkel” teli élet véget ért.

A szocializmus éveiben méltatlanul agyonhallgatott orosz író, Merezkovszkij így ír a *Dosztojevszkij* c. esszéjében: „Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij az orosz regénynek három nagymestere... (az első kettő) az életet oldalvást nézi: az egyik csöndes művészi műhelyéből, a másik az absztrakt erkölcs magaslatáról. Dosztojevszkij sokkal közelebb áll hozzánk... Bajtársunk a betegségben, bajtársunk a jóban és rosszban: és semmi sem hozza az embereket annyira közel egymáshoz, mint közös gyengeségük” (Merezkovszkij: Örök útitársaink, Athenaeum, 3. kiadás, é.n., 293-4. o.). Mit tehet ehhez hozzá a patográfus: Dosztojevszkij ma talán – a pandémia szűnni nem akaró idején – még inkább bajtársunk, mint saját korában volt.